

SVEDOCANSTVO FILIPA DAVIDA DATO 3 MAJA 1997 U BEOGRADU

Saslu{ajmo kazivanje Filipa Davida, profesora Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu rođenog 1940. godine koga su roditelji spasili u jednome srpskome selu u Sremu, delu obalasti Vojvodine koji je posle poraza Jugoslavije 1941. godine anektirala nacisticka tvoreviona Nezavisna Dr`ava Hrvatska, koja je Jevreje uni{tavala. Filipova porodica je opstala mada je celo selo znalo da su Jevreji. Otac ih je tu smestio i oti{ao u partizane. Cela porodica je pre`ivela.

Ovaj razgovor sa Filipom vodi Ja{a Almuli, novinar iz Beograda za Americki Holokost Memorijalni Muzej, zbirka Dzefa i Tobi Her (Jeff and Toby Herr collection). Ijmo Filipa.

- Pa, rekao bih nekoliko re~i o mojim roditeljima. Majka se rodila u Kragujevcu i ona je sefardskog porekla, ~itava njena porodica je `ivela u Kragujevcu i kako je ona meni pri~ala, dosta je patrijarhalno bila vaspitana, I sasvim slu~ajno je sreala moga oca koji je takodje bio Jevrejin, A{kenaz, koji se rodio u Galiciji ali je ~itav `ivog proveo u Sarajevu. Medjutim, oni su se neznam kojom prilikom susreli prilikom nekog okupljanja jevrejskog, to je bilo 1934. ili 1935. godina i tu je do{lo do ljubavi i oni su se uzeli uz dosta problema jer moj otac je bio iz aristokratske porodice e{kenaske, moja majka je bila Sefard iz jedne porodice trgova~ke, i to je bila velika razlika. I mislim da i pre rata Drugog svetskog nije se gledalo, bilo je dosta veliki revalitet izmedju E{kenaza i Sefarda, bilo je dosta problema da se ta ljubav ostvari, prvenstveno sa o~eve strane ugledne aristokratske porodice koja se ve} asimilirala dosta.

Dobro, ako smem da ka`em i va{a majka je iz dobre porodice Judi} u Kragujevcu, gde je jedna sestra bila udata za ~uvenog lekara Elija. Jedan joj je brat bio apotekar Judi}, koga su Nemci streljali oktobra 1941 sa doktorom Elijem i grupom uglednih Jevreja i komunista.

- Da. Samo A{kenazi u celini gledaju}i i Sefani, to je bila razlika kulturna, jezi~ka itd. Sudbina Sefana bila je dosta ~udna. To su oni Jevreji koji su izbegli iz [panije od Inkvizicije, oni su tamo bili na vrhuncu neke kulturne emancipacije i razvoja, medjutim, naseljavaju}i ovaj Mediteran i na{e krajeve, dosta ih je do{lo u Bosnu. Jedan deo je do{ao u Srbiju, posebno na jug Srbije. Oni su ~uvali taj svoj jezik, svoju kulturu i dosta su se zatvorili. I za tih nekoliko stotina godina, ~etri stotina

godina taj jezik se okamenio, zaledio, ta kultura je počela da stagnira i oni stvarno nisu imali kulturni razvoj koji su imali Ežkenazi. Tako da je to bila sigurno neka razlika, otac i majka su se na kraju uzeli uprkos svemu, ti nesporazumi su dosta brzo izgadjeni.

Da li sam razumeo da je familija David vađeg oca `ivela i u Be~u?

- Da. delovi te familije su `iveli u Be~u i moj otac je zapravo vodi poreklo od tih austrijskih Jevreja, mada je jedan deo porodice naseljavao Lamberg, to je grad koji je menjao ~esto imena a i menjao je gospodare tako da su to bili ~as Rusi, ~as Poljaci, ~as Austrijanci. Moja porodica je bila vezana za porodicu Frojdovu, isti su nam koreni, tako da za rodjenje mog oca, mi ~uvamo telegram porodi~ni, stigla je od porodice Frojdove ~estitka a stigli su i neki pokloni. Moj otac kad je imao nekih problema u mladosti on je iđao kod ~uvenog Sigmunda Frojda i sa njim razgovarao i to se prenosi kao jedno porodi~no predanje. Po o~evoj liniji oni su zna~i bili vezani za te aristokratske jevrejske krugove, austrijske.

[ta je bio vađ deda po ocu?

- Ne znam ta~no. Ne znam. Ali da se vratimo zna~i na '34. '35. godinu kada su se moji otac i majka uzeli. Prvo moj otac je bio pravnik, sudija i prvo njegovo mesto koje je dobio kao zaposlenje bila je Pe}. To se danas nalazi na Kosovu, oblast Kosovo i Metohija. Medjutim, tu su proveli nekoliko godina i ve} oko '38. godine bili su premeđteni u Sremsku Mitrovicu.

Gde je Sremska Mitrovica?

- Sremska Mitrovica je 80 kilometara od Beograda, nalazi se u Vojvodini, severno od reke Save i to u podnođu planine Fruđka gora, jedine planine koja se nalazi u tom podruđu {to }e biti dosta va`no za sve ono {to }e se kasnije dogoditi. Zna~i, '38. godina u Sremskoj Mitrovici i tu su prakti~no do~ekali početak rata, sve ono {to je zadesilo Jugoslaviju. Prvo, tu su bile te demonstracije protiv potpisivanja pakta sa Silama Osovine, zatim 6. aprila dolazi do nemackog bombardovanja Beograda. U to vreme moji roditelji se jođ uvek nalaze u Sremskoj Mitrovici, počinje okupacija Jugoslavije i Sremska Mitrovica potpada pod Nezavisnu Dr`avu Hrvatsku..... U prvo vreme otac nije bio ugro`en jer je radio u sudu i ljudi koji su ga okru`ivali, a tu je bilo i

Nemaca, folksdoj~era, pokazivali su odredjenu lojalnost u samom po~etku. Medjutim, vrlo brzo su po~eli progoni Jevreja, do{li su antijevrejski zakoni, usta{e, fa{isti, naravno i mome ocu je ve} sugerirano da mo`e biti nekih odredjenih problema.

Medjutim da se vratim malo unazad. Kada je bio objavljen rat po~ela je i mobilizacija. Moj otac se odazvao mobilizaciji u staru kraljevsku jugoslovensku vojsku i on je oti{ao i majka je ostala sama. I, zapravo, ulazak Nemaca u Sremsku Mitrovicu dogadja se u vreme kada je moj otac odsutan zbog te mobilizacije i ve} odmah po ulasku po~eli su obilasci jevrejskih stanova. Moja majka je imala odredjenih neprijatnosti, do{li su okupatori Nemci, obilazili stan, pokupili neke stvari, jednostavno su uzeli i rekvirirali, jer to je bilo kao za potrebe nema~ke komande. U to vreme se moj otac vra}a. Po{to se vojska jugoslovenska raspala vojnici se vra}aju ku}ama. On sti`e, zati~e poluprazan stan, ve} je name{taj odnesen, tako da je to bila jedna situacija koja je ve} dosta opominjala. Ubrzo, posle toga, po{to moj otac vi{e nije mogao da radi tu gde je radio, po~inje druga mobilizacija, prisilna, nema~ka, odvode starije mu{korce na rad. I moj otac je morao u pristani{tu da radi, da tovari neki brod `icama bodljikavim, dosta te`ak, mu~an posao od ujutru do uve~e. I moja majka jednoga dana, tih te{kih dana odlazi do pristani{ta da vidi {ta on tamo radi i {ta se dogadja Kad se zamori ona podje da mu donese malo vode po{to je bio `edan, majka ode do prve ku}e, donese bokal vode, i kad je htela da mu da, jedan Nemaac koji je sve to nadgledao po~ne na vi~e na nju, {ta ona to radi, kako se usudjuje. Ona mu odgovori, naravno on govori na nema~kom, ona govori na srpskom ali ona je razumela nema~ki. Ona po~ne da vi~e kako je on `ivotinja, kakav je to bezobrazluk, tu se na{ao neko ko mu je preveo da se ona buni Nemaac je onda naredio za kaznu da ona sutra, po{to je moja majka bila samnom, ja sam tad bio star svega godinu dana, naredi da ona sutra mora do}i, da mene ostavi negde u susedstvu da me neko ~uva a da ona ponese jednu kofu i da ponese neku krpu da riba taj brod, palubu toga broda.

To je bio taj trenutak kada majka i otac odlu~uju da pobegnu za Beograd. U Beograd se moglo i}i samo sa specijalnim propusnicama po{to je to ve} bila druga dr`ava, medjutim, zahvaljuju}i opet nekom pripravniku-sudiji koji je bio blizak nema~kim vlastima u ovim novim okolnostima dobili su tu propusnicu. I oni su oti{li za Beograd.

Objasnimo, Srem u kome se nalazi Sremska Mitrovica, pripao je Nezavisnoj Dr`avi Hrvatskoj fa{isti~koj tvorevini, dok su Beograd i Srbija bili direktno nemacka okupaciona zona .....

- Ali je i tamo ve} Nedi} bio na vlasti, ne znam ta~no sve kako je bilo uglavnom zabele`eno, i oni su oti{li u Beograd, proveli su medjutim tamo samo izvestan broj dana. Nisu mogli da se odlu~e da ostanu, jer u Beogradu nisu imali rodbinu, nisu imali ni dobar sme{taj. U medjuvremenu je stiglo pismo iz Sremske Mitrovice od tog pripravnika da se oni vrate, da ne preti nikakva opasnost da }e moj otac raditi jo{ 15 dana, posle 15 dana }e biti penzionisan i da }e imati pristojnu penziju od koje }e mo}i da `ivi. I oni su se kolebali, kolebali, {ta da rade i ipak se odlu~e da se vrate u Sremsku Mitrovicu. I oni se vrate u Sremsku Mitrovicu, i stvarno mog oca ponovo zaposle, radio je 10-15 dana i penzioni{u ga. Medjutim, od te penzije nikada ni dinara nije dobio jer tada po~inju deportacije Jevreja, po~inju zahtevi da se nose `ute trake. Moj otac nijedan dan nije nosio `utu traku niti je moja majka nosila `utu traku i tada su ve} po~eli da razmi{ljavu {ta da rade, kuda da idu. I tu im se na{ao u nevolji jedan doktor, porodi~ni prijatelj, ina~e, Nema~ poreklom koji je predlo`io da predju kod njega u ku}u koja je bila u podno`ju Fru{ke Gore, zna~i jedno dvadesetak kilometara od Sremske Mitrovice.

On je bio pripadnik nema~ke manjine?

- Jeste, nema~ke manjine ali koji je gajio prijateljska ose}anja i koji nam je dosta pomagao. Ina~e moja majka mi je, ja sam je molio da mi ostavi zapise ovih se}anja, i evo ovde su te hartijice na kojima je ona bele`ila {ta se sve dogadjalo i tu je na jednoj hartijici zabele`eno ime ovoga lekara koji nam je pomogao i zahvaljuju}i kome smo oti{li u njegovu ku}u u podno`ju Fru{ke Gore i kod koga su se okupljali, to je isto dosta zanimljivo, okupljali partizani. Jer on je bio neka veza sa partizanima jer je tu bilo dosta ljudi koji su zapravo bili nenaklonjeni Hitleru i njegovoj okupaciji, koji su na taj na~in pokazivali svoj protest jer su bili neki ~ak i nema~kog porekla. On se zvao doktor Lendler. I tu smo proveli izvesno vreme kod doktora Lendlera u njegovoj ku}i, medjutim, situacija je postajala sve opasnija `iveti tako neprijavljen i sve to, a onda dolazili su tu ~esto oni koji su organizovali partizanski pokret u Sremu. U Vojvodini je bio dosta jak taj partizanski pokret iako je to bila ravnica, Osim na Fru{koj Gori tu nije bilo mesta gde bi se ljudi mogli sklanjati.

[ta je bio razlog pojavi partizanskog pokreta u tom kraju? Verovatno to {to je Srem imao brojno srpsko stanovni{tvo koje su usta{e proganjale,

- Tu je izgleda bio jak komunisti~ki pokret, mada moji roditelji apsolutno nisu bili vezani ni za jednu ideologiju. Ali u tim okolnostima u kojima su se nalazili, komunisti su ipak radili na organizovanju nekakvog otpora i organizovanju partizana i partizani su se ipak pokazivali kao nekakva najbolja opcija u tim trenucima jer nisu bili nacionalno orjentisani, Tu je bilo raznih ljudi, od seljaka do nekih gradjana, i osnovno je bilo da ljudi spasu svoje `ivote. I moji roditelji su prihvatili savet onih koji su tu dolazili i sastajali se, da predju u selo Mand`elos. Selo se zove Mand`elos i predstavlja skupinu od nekoliko tih sela kao {to su Pe}inci, Putinci, sela od pedesetak ku}a i sva se nalaze u podno`ju Fru{ke Gore i sva ta mesta su zapravo bila mesta gde je bio najlak{i otpor okupaciji. S nalazili su se ljudi koji su organizovali te prve borbene odrede na taj na~in {to su kopali zemunice zvane baze. I to je obi~no bilo pokriveno nekom slamom ili nekom travom tako da se to te{ko moglo prona}i osim ako bi neko odao ili izdao itd. Moja majka je odlu~ila da sa mojim ocem predje u Mand`elos, jer su ipak bile ve}e mogu}nosti da se sakriju, To je majka odlu~ila. Bilo je dogovoreno da preuzme jedno srpsko ime, da `ivi kao `ena nekog svinjara tamo, sve je to bilo dogovoreno da se ona predstavlja kao `ena nekog svinjara koji je sam `iveo, On je navodno imao jedno dete, to sam bio ja, i otac je oti{ao u partizane u Fru{ku Goru koja je tu bila par kilometara daleko i puna {uma, I tu su partizani organizovali svoj odred, tako da je moj otac svako ve~e dolazio u selo, toga se dobro se}am, svi smo se molili za njegov `ivot, za njegovo zdravlje, svako ve~e pre spavanja, a on je silazio u selo, donosio kocku {e}era, donosio tako pone{to, a onda bi rano ujutro opet odlazio u {umu. I to je trajalo jedno vreme.

Da li znate ime tog seljaka svinjara?

- Ne mogu da se setim a nije mi ni majka to ostavila.

Da li Vam je majka rekla koje je ona preuzela srpsko ime?

- Da. Ru{ka. Njeno ime je bilo Ru{ka. Njeno pravo ime je bilo Roza, ali ona se tu zvala Ru{ka. Njeno ime je bilo jedno od normalnih.

Da li je imala neku legitimaciju?

- Imala je sigurno. Imala je i neko prezime, ja sad ne mogu da se setim, ona je to meni govorila, ali ja sam to zaboravio a nije mi ostavila zabele`eno ta~no kako smo se mi tad prezivali.

Kakvo ste Vi imali ime?

- Moje ime je Filip. Mene su zvali Fi}a, {to je bilo ovako vi{e srpsko, kako da ka`em i imao sam prezime tog svinjara tako da nismo bili u tom pogledu onesposobljeni.

Jel to bila neka izolirana ku}a?

- Pa to je bila jedna ku}a na kraju sela. Medjutim, to je zanimljivo da su svi, apsolutno svi seljaci koji su `iveli u tom selu to ~uvali kao najve}u tajnu i ni u jednom trenutku nije bilo opasnosti da nas neko izda, mada je bilo vi{e racija tih, bilo je vi{e dolazaka Nemaca ali ne zbog toga da bi tra`ili Jevreje, nisu ni pretpostavili da tu ima Jevreja, nego zato {to su tra`ili partizane. Bilo je i nekoliko uspelih racija, jer je bilo dosta izdajstava, bilo je ljudi koji su radili za obe strane, tako da su te baze otkrivane pa su mnogi na{i prijatelji koji su se krili stradali u tim bazama, Medjutim, po{to smo mi `iveli u selu u ku}i mi nismo bili izlo`eni toj opasnosti.

Svinjar je znao da ste vi Jevreji?

- Naravno. Znao je. Medjutim, bilo je, se}am se, majka mi je ostavila zabele`ene podatke o nekoliko tih racija. Kada su dolazile racije to je zna~ilo Nemci upadaju u selo, skupljaju celokupno stanovni{tvo i onda ga obi~no zatvore u neku seosku crkvenu portu ili u neko veliko dvori{te ili gone do Sremske Mitrovice, to je bilo 18 kilometara i onda u Sremskoj Mitrovici organizuju neki logor. Tako je bila jedna racija, jedna od prvih kada su isto tako narod zatvorili u seosku portu u Mangelosu, Moja majka je poku{ala da se sakrije i ve} je mislila da je uspela, svi su bili oterani, ona je bila iza nekog zida zaklonjena i pojavi se jedan usta{a koji je primetio i po~eo da je goni i onda je ona morala sa svim tim narodom koji ide drumom prema Mitrovici da krene, vuku}i mene za ruku, Ja sam imao dve godine a upravo se bio rodio par meseci pre toga moj brat 1942. godine i ona je njega dr`ala u naru~ju.

Mi{a?

- Da, Mi{a. I ja se se}am, evo i dan-danas dobro, da mi je bilo te{ko da hodam, a ko zaostanem njega su ili ubijali ili, ne znam, na neki drugi na~in uklanjali. Uglavnom svi su morali da idu zajedno i u jednom trenutku sam vikao ja vi{e ne mogu jer sam bio mali, te{ko mi bilo, vukla me za ruku, drum pra{njav, sunce. Majka je rekla, eno vidi{ ono drvo na kraju, to je jedna velika tre{nja, znala je da ja jako volim vo}e, pa moramo da stignemo pre ostalih, ako stignemo poslednji ne}e ni{ta ostati. Ja sam onda poslednje snage ulo`io i to je bilo da bi stigli do tog drveta. Naravno, mi smo to drvo pro{li, i{li smo dalje. Osamnaest kilometara je taj put trajao. To je bila tema jednog od prvih mojih knji`evnih radova, ja sam opisao taj do`ivljaj i onda sam, se}am se, na konkursu lista "Pioniri" 1948. godine dobio prvu nagradu, medju 4.000 prispelih radova, tako da to predstavlja jednu od posebnih uspomena. Kada smo stigli u tu Sremsku Mitrovicu onda je svako poku{avao da za{titi majke koje su imale malu decu i to mi je mama pri~ala da su oni koji su bili ~ak u logoru davali hranu, ako su imali ne{to, pa kad su bile te prozivke oni su uvek zaklanjali te `eme da ne bi bile prve na udaru a Nemci su onda podelili to stanovni{tvo koje su tu doveli na one koji su stariji, na one srednjih godina koje su obi~no ubijali ili odvodili dalje u logor i na majke sa malom decom. I onda je jedan Namac istupio i rekao trebalo bi sve da vas pobijemo vas `ene koje imate malu decu, ali ovoga puta, bilo ih je desetak uklju~uju}i i moju majku, ali ovoga puta }emo vas pustiti da idete da se vratite u selo i da javite va{im mu`evima partizanima da slede}i put ne}e biti milosti. da oni ne smeju biti u Fru{koj Gori, da se moraju predati, to je opomena. I onda su ih pustili, tako da se tog puta sve zavr{ilo po nas sretno, ali ja se i dan-danas se}am tog prostora ~ak se se}am nekih ljudi koje su izveli u jedan ogradjen prostor i streljali u donjem ve{u. Se}am se jednog ~oveka koji je imao zavoj oko glave i da su ga tu na o~igled svih ubili. Imam te uspomene koje su autenti~ne i eto sad posle toliko godina se toga se}am. Takva je bila jedna racija.

Da li su tu bili samo nema~ki vojnici, `andarmerija ili je bilo i hrvatskih fa{ista?

- To su bili I usta{e, evo vidi se iz detalja koji sam ispri~ao da je usta{a prona{ao moju majku pa je poveo iz porte, zna~i da su Nemci i usta{e to zajedno radili i u dogovoru tako da je to apsolutno bila sinhronizovana neka akcija i tu je ~esto bilo i te{ko razlikovati ko je ko i tako.

Drugi put, druga racija, kada se ~ulo za raciju da }e biti pou~eni ovim iskustvim, ovim {to se dogodilo, moja majka je re{ila da pobegne u {umu, jer ljudi kada su imali ve} neko iskustvo, ljudi kad su ~uli da dolaze Nemci ljudi ih vi{e nisu ~ekali, seljaci, nego su be`ali u {umu, sakrivali se u Fru{koj Gori do trenutka dok Nemci ne prodju i onda su se vra}ali u selo. I opet jednog takvog puta kada je bila racija majka je samnom krenula u {umu i sa mojim bratom, sa dvoje dece i mi smo krenuli sa Partizanima, tu smo se na{li. Medjutim, Nemci su opkolili Fru{ku Goru. I sad je bio problem kako posle nekoliko dana iza}i iz Fru{ke Gore, Nemci su sa svih strana okolo no}u palili vatre, osvetljavali, oni su znali da su tu Partizani, a danju se nije ni moglo pro}i. Ipak, jedne no}i je odlu~eno da se ide na proboj. To zna~i da se ide u koloni jedan po jedan, tu je bilo Partizana i seljaka, da se u potpunoj ti{ini provuku nekako izmedju tih nema~kih vatri. I u jednom trenutku kada su se ve} vatre nazirale u daljini, ja sam bio naravno mali, bio sam opet umoran, no}i i no}i nespavanja, i po~eo sam da pla~em i da galamim da ja ho}u da spavam. U tom trenutku je pri{ao partizanski komandant je rekao: "Drugarice, zadavi ga". I to nije bio prvi slu~aj, majke su morale da zadave rođenu decu da bi spasle sve one koji su bili tu. Moja majka ga je odgurnula rukom, uzela mene za ruku i rekla ne, to ne mogu da u~inim. Onda je on rekao vi morate da idete na drugu stranu, ona je rekla dobro, mi idemo na drugu stranu i zahtevala je da moj otac koji je bio u partizanima, u toj ~eti, otac je isto bio u toj koloni koja se probijala, ona je zahtevala da i on krene sa nama, da napusti svoje drugove. Moj otac se bunio malo jer je mislio da on ne mo`e sad da napu{ta. Komandant je rekao, u redu neka on sada podje sa vama. I mi smo krenuli potpuno na drugu stranu.

Je'l i otac krenuo sa vama?

- Jeste. Otac je uzeo ovog manjeg, mog brata, mene majka i mi smo krenuli i to smo krenuli onako potpuno na slepo svesni da mo`e sva{ta da se dogodi. Medjutim, oni su i{li pravo, pravo i moja majka ka`e da su u jednom trenutku videli na jedno dvadesetak metara - ja sam bio zaspao - te nema~ke vatre, Nemci su ne{to galamili oko vatre tako da nisu obra}ali pa`nju i mi smo pro{li, upravo zato {to nas je bilo tako malo, otac, majka i nas dvoje dece I bio je dogovor ko pre`ivi da se nadje kod nekog mlina. Ujutru kada su otac i majka stigli do tog mlina svega je nekoliko boraca bilo tamo jer su svi ostali stradali. Naleteli su na zasedu, naleteli na zasednu kada su krenuli onim putem kojim su predvideli tako da smo se mi jedini spasili.

Vi ste se spasili cela porodica?

- Da. To je jedan od do`ivljaja kada sam mogao da stradam, a u stvari sam ja spasao celu porodicu svojim placem. [ta se dalje dogadja. Moja majka i otac sad nemaju kuda da idu. Medjutim, tu u blizini je bio jedan sala{, poljoprivredno imanje nazivaju sala{ u Sremu i u Vojvodini, to je obi~no ogradjeno Tu je bila jedna obi~na ku}a, sala{ nekog ~ika Pere, kod koga su oni ranije dolazili, kod koga su ponekad i prespavali, dakle, znali su ga od pre rata. I oni re{e, po{to je to bilo u blizini, da krenu kod njega. A to je bilo negde preve}e. Oni su se primirili, nisu smeli po danu da idu, nego su sa~ekali da dodje ve~e i onda su re{ili da idu kod ~ika Pere. Dodju oni do ku}e, do sala{a, sve kriju}i, sve kroz kukuruze do te ku}e, nigde nikoga samo dva velika psa u dvori{tu. Moja majka i otac su znali te pse po{to su dolazili i psi su njih prepoznali. I oni pomiluju te pse, psi se malo umiljavaju, udju oni u ku}u, ku}a name{tena potpuno, sve je u redu, samo ~ika Pere nema nigde. Razmeste roditelji moji krevet, re{e da se malo odmored, legnu, spavali su dva-tri sata i negde posle pono}i moj otac ka`e, ipak, bolje mi da odemo, meni je ovde ne{to sumnjivo kako je lepo name{teno a ~ika Pere nema nigde. I, negde oko tri, pola ~etiri, oni se pokupe i izadju i opet nestanu u kukuruze. Nije pro{lo pola sata, sat, po~ne da svanjiva i iz te ku}e gde smo mi bili pucnjava na sve strane. I moji roditelji se primire, i kada je jedan seljak prolazio negde ujutru rano, oni ga pitaju {ta se to dogadja, on ka`e, pa znate evo, vidite, kod ~ika Pere, ~ika Peru su odveli Nemci u logor, a tu su napravili zasedu Partizanima. Oni su se smestili gore na tavanu i po{to je duga no} bila oni su zadremali, a ra~unali su, tu su bili psi, dva opasna psa, da }e psi zalajati ako neko dodje. Rano ujutru kad su si{li dole videli su razme{ten krevet i da su Partizani bili tu, jer je jedan Partizan zaboravio ~uturicu. A to je moj otac zaboravio ~uturicu. Onda su oni od besa po~eli da pucaju na sve strane. Tako da smo mi eto, izbegli i to je jedan prosto jedan od neverovatnih do`ivljaja koji svedo~i koliko je potrebno i sre}e imati, znate.

I u kakvoj ste opasnosti bili!

- Medjutim, isprica}u jedan vazan dogadjaj koji bih nazvao misti~nim u dobroj meri, jer mi je ostao neobja{njiv. Moji roditelji su bili apsolutni ateisti, prema tome nisu oni podlegali nekim pri~ama, nekim koje bi bile u tom smislu za lakoverne. Naime, jednoga, moja majka je posle ovoga povratka u selo....

Kuda su oti{li?

- Kada se sve zavr{ilo, kad se sve to sredilo, oni su se vratili u Mand`elos, ali su promenili ku}u u kojoj su stanovali itd. Ali Nemci su oti{li, kad Nemci odu, onda par meseci opet bude mir, ljudi se vrata iz {ume, nastave da `ive kao da se ni{ta nije dogodilo jer se druga~ije nije moglo. I moja majka se isto tako vrata u selo, Mand`elos.

A otac?

- Otac se ponovo vrata u {umu u Partizane, jer se posle izvesnog vremena posle sedam-osam dana ono {to je ostalo od tog odreda i drugi neki odred, to se odmah sjedinilo, tako da je moj otac se vratio u Partizane. Medjutim, po{to su ~esto bile te nema~ke racije, ofanzive nema~ke na Fru{ku Goru, Fru{ka Gora je bila izolovana i bilo je lako tu opkoljavati Partizane. Partizani su pre{li negde '43. godine u bosutske {ume, u Slavoniju, preko reke su pre{li. I moj otac je mnogo redje dolazio. Za to se vezuje jedna malo neverovatna pri~a koja je isto meni evo ovde majka zabele`ila. Ja sam je molio upravo zbog te pri~e da sve ovo i napi{e jer mi je ta pri~a bila apsolutno neverovatna. `eleo sam da imam njen pismeni dokaz da se to tako dogodilo. [ta se dogodilo? Dogadjaj je zaista neverovatan.

Moja majka `ive}i u tom selu znala je zene i jednoga dana dodju kod nje neke `ene i ka`u tamo imamo jednu ku}u u kojoj se molimo da se sve ovo dobro zavr{i, i tu postoje `ene koje prori~u, koje mogu da gledaju {ta }e se dogoditi pa vas zovemo da malo dodjete. Sad moja majka se kolebala da li da ide da li da ne ide, re{i ipak da ode da vidi {ta se tamo dogadja. Do{la je u jednu prostoriju gde je bilo negde dvadesetak seljanki. I tu su bile dve neke `ene, prvo su se molili i u jednom trenutku jedna od tih `ena, od te dve, pada u trans i po~ne onda da prori~e {ta }e se kome dogoditi i tako da govori o sudbinama nekih ljudi i onda vrlo brzo se okrene mojoj majci. I onako potpuno u transu govore}i, ka`e: "Ti si gospodjo pod za{titom Bogorodice, ni{ta ti se ne mo`e dogoditi, samo treba da ~uva{ onaj krst, zlatni koji tvoj mu` poseduje". Moja majka nije ni{ta razumela, prvo mi smo Jevreji, a ~ak Jevreji koji nisu mnogo polagali na religiju. Jeste da smo se molili da nam otac bude `iv, zdrav, da se vrata iz Partizana ali to je vi{e bio ritual tako da majka nije mogla da shvati kakva je veza izmedju te dve stvari. Dobro, ona to primi, ~uje, ostane tu jo{ izvesno vreme i vrata se u svoju ku}u.

Jedno slede }e ve~e dodje moj otac iz bosunskih {uma, ne{to je ka`e bio obuzet nekom velikom brigom, jer je ~uo da ponovo po~inju neke velike racije, nije mogao da izdr`i po{to nas nije dugo video, molio komandanta da ga pusti da predje reku Savu da dodje da nas poseti da vidi da li smo `ivi i zdravi i onda su mu dali pratnju jednoga vojnika. Moj otac je seo na konja, krenuli su kroz {ume i do{li su blizu Fru{ke Gore, i u jednom trenutku moj otac da bi, po{to je ovaj ~ovek ve} dugo hodao, moj otac sidje sa konja, ka`e ovom vojniku popni se ti, i on nagazi na ne{to, nagazi i vidi pod nogom krst zlatni. I onda ga stavi u nov~anik. I dodje to ve~e, stigne, i potpuno na to zaboravi. Medjutim, moja majka ka`e bila sam tu sa nekim seljacima, postoji neka `ena i pri~ala mi je o nekakvom krstu koji }e nas {tititi i da smo mi pod za{titom Bogorodice itd. ka`e prosto mi je to neverovatno i spominjala neki zlatni krst. I moj otac ka`e, pogledao je onako zaprepa{ }en, otvori nov~anik i ka`e evo ja sam na{ao zlatni krst dok sam dolazio ovde. I sad, s time je bilo povezano i to, ka`e moja majka, ta `ena koja je bila u transu koja je imala ulogu nekog {amana, ona je spominjala ka`e zna{, kad si ti bila, kad si svoja deteta spasla, na tvom ramenu je bila ruka bo`ja. I moja majka ka`e da je ona zaista osetila u jednom trenutku dok su se izvla~ili iz {ume kao da je neka ruka bila ne njenom ramenu, kao da je ona imala taj dodir, da to nije mogla nikako da protuma~i dok joj ova `ena nije to rekla.

To je potpuno ne{to neverovatno. Ja govorim kao ~ovek koji apsolutno nije vernik u tom smislu da idem u crkvu, da se molim i tako dalje, ali iznosim ovo kao primer jednog apsolutno neverovatnog dogadjaja koji mo`e biti koencidencije raznih slu~ajnosti ali gotovo da to prevazilazi. I moja majka ka`e da moj otac, ponovo to ponavljam, nije bio religiozan, docnije je bio pukovnik Jugoslovenske narodne armije, ali on je taj krst dr`ao u svom nov~aniku. No kad je on umro ona je po prvi put uzela da otvori taj nov~anik da pogleda, a znala je da ga je on tu dr`ao, i nije ni~ega bilo u nov~aniku. Nestao je opet na neki vol{eban na~in. Jer mi smo imali u tom ratu toliko raznih neverovatnih do`ivljajaja, ove {to sam ispri~ao su neki od njih, ali bilo ih je jo{ mnogo, tako da se oni mogu objasniti samo ~udom.

Tako da znam za recimo za jo{ jednu pri~u - opet je to bilo jedno skrivanje. Po{to se pri~alo da }e Nemci opet do}i, svi su se seljaci skrivali negde u {umu, pa onda kako ko, ujutru opet se vra}ali svojim ku}ama, ali je bio problem da se izbegnu nema~ke zasede. Bilo je zaseda na drumovima, na putevima itd, i moja majka mi ka`e da je bila dve-tri no}i u {umi sakrivena, umorna, opet sa decom, sva iznurena, vi{e nije

mogla da izdr`i, onda je krenula nazad u selo. pa {ta bude. I{la je drumom i videla je 50 metara pred sobom nema~ku patrolu kako stoji na drumu a ona je imala dokumenta koja su se mogla odmah otkriti da su la`na, sa dva mala deteta. Bilo je veliko pitanje {ta }e biti. Moglo se o~ektivati da je oteraju negde u logor. Ona je zatvorila o~i, dr`ala je decu, ka`e idem pravo ne mislim vi{e {ta }e biti. Kad, tu je bila neka jaruga, jedan Nema{ dole u jaruzi vi~e dvojci {to gore stoje dodjite ovamo. Prona{ao je neki izvor, a oni `edni da se napiju vode. I ova dvojica sidju dole, majka prodje kao da nije bilo ni~ega. Recimo, ta vrsta dogadjaja. Apsolutno ne{to {to prevazilazi neku mogu}nost verovatno}e da u toliko situacija neverovatnih nijedan put ne naletimo na zasede, upravo nam se otvara mogu}nost da prodjemo.

Bio je pred sam kraj rata isto tako jedan dogadjaj koji mi je majka opisala kada je bilo jasno da je nemacki poraz blizu. Medjutim, tad su postali ~ak i suroviji i usta{e i Nemci i ~itavo to selo su isto tako pokupili, seljake po~eli da gone u neki logor. Medjutim, moja majka opet sa decom, otac je bio negde u Partizanima, ona sa dva mala deteta, ne mo`e da izdr`i. A oni su svakoga ko je zaostao tukli kundacima u gurali u jarak, pa ga ili ubijali ili onesposobljavali, bilo je zaista surovo. I moja majka je po~ela da zaostaje. I tu je bilo jasno {ta. Ona zaostane, vi{e ne mo`e, a iza nje jedan usta{a. Ona njemu ka`e, ubi me, ja vi{e ne mogu. I sad u tom trenutku kada se o~ekivala ta surovost koju su oni stalno pokazivali usta{a ka`e, sakri se ti dole iza ovog grma, ali zapamti da sam ti ja spasao `ivot. I jednoga dana ako bude potrebno ja }u se na tebe pozvati da sam ti ja spasao `ivot. I moja majka se tu primiri, i ve} negde s brda su dolazili Partizani. Zato su oni nas tako i gonili i ubijali i ona se tu primiri i ostanemo `ivi. Nikada vi{e nije videla tog usta{u, nikada ga nije srela, pitala se da li je ostao `iv, verovatno nije. Eto dogodi se i to, dogodi se u tom trenutku da `ivot zavisi od tog ~oveka koji se smiluje da bi sebe spasao. Verovatno. Tako da je bilo eto, niz takvih dogadjaja. I na kraju moj otac je bio medju onima koji su 1944. godine, kada je bilo ve} oslobodjenje, prvim vojvodjanskim partizanima koji su u{ali u Novi Sad, glavni grad pokrajine Vojvodine. I ja se se}am jednog kalendara, prvog te 1945. godine. Na tom kalendaru je slika partizana koji ulaze u Novi Sad i ta~no se se}am da je to slika i moga oca, ta~no na konjima ulaze. Oni su bila neka brigada koja je imala i konje. Pola ih je bilo pe{adija, pola su bila konjica i oni ulaze u Novi Sad i onda smo mi u tom Novom Sadu u{li u te nema~ke stanove koje su Nemci napustili i tu smo bili.

Da li je Va{ otac u partizanima stekao ~in ili bio obican borac?

- Da, on je iza{ao iz partizana koliko se ja se}am kao kapetan. Pazite, on je on je nosio pu{ku, ali je bio intelektualac, i on je bio ~ovek koji apsolutno nije mogao mrava da zgazi, vrlo pitome, blage naravi. Ja ne verujem da je on mnogo pucao, on je bio pri {tabovima kao sudija, kao pravnik i kada se rat zavr{io on je sa svojom slu`bom ostao kao sudija u Vojnom sudu u Novom Sadu. I negde 1947. godine pre{ao u Beograd u Vrhovni vojni sud i onda smo mi tu bili do njegove smrti, do njegove te{ke bolesti. On je umro negde '64. godine, '66. godine. Mi smo tada `iveli i jo{ uvek `ivimo u Beogradu.

On je bio ~lan Vrhovnog vojnog suda?

- Jeste, Vrhovnog vojnog suda.

Pred smrt.

- Pred smrt on je penzionisan zbog te{ke bolesti kao jedan od ~lanova Vrhovnog vojnog suda.

U kom ~inu?

- Pukovnik. To je bio jedan od najve}ih ~inova u toj struci. A ina~e porodica moga oca i moje majke su bile vrlo brojne. Bilo je preko 50 ~lanova porodice oca i a rat je pre`ivelo mo`da, njih petoro ili {estoro. I majka mi je isto pri~ala i to je zabele`ila. Ona je za pogibiju ve}eg dela svoje porodice saznala negde pred kraj 1941. godine. Naime, ona se dopisivala sa svojimima koji su ostali u Kragujevcu kolko se moglo i kad je to moglo i odjednom su prestala da dolaze pisma. I ona nije znala {ta se dogadja I jedanom je stiglo pismo od prijatelja koji je znao {ta se sve dogadjalo i dogodilo, pismo je bilo na mog oca i moj otac je nekoliko meseci oklevao da to pismo poka`e mojoj majci, jer u tom pismu je pisalo, da su u oktobru mesecu 1941. kada su bila velika streljanja Jevreja i ostalih gradjana, da su u tom streljanju streljani njen otac i njena dva brata. Ina~e ona je imala porodicu sedmoro bra}e i sestara. Cetiri brata i tri sestre. Da su streljana tog puta dva brata i otac, a da su drugi ~lanovi porodice odvedeni u logor. I prakti~no su svi oni stradali u logoru. Niko nije `iv ostao.

To je porodica Judi}.

- Jeste, porodica Judi}. Porodica Mo{e Judi}a iz Kragujevca. I moja majka ka`e kada je saznala, kada je na kraju otac morao da joj jednog dana kaze, ona je potpuno onemela. Ona nije mogla mesec ili dva uop{te da govori. Ona je i{la kao izbezumljena, nije mogla da govori, onda je neki mesar seoski uzeo sebi zadatak da je on ponovo povrati u `ive, tako da je dolazio svaki dan, te{io je, razgovarao sa njom dok ona jednoga dana nije progovorila. A kada je progovorila onda je plakali nekoliko dana. To je bio jedan stra{an udarac, tako da od te njene porodice pre`iveli su jedan brat koji je bio u ratnom zarobljeni{tvu i jedan brat koji je oti{ao u Partizane. Isto tako se nekako izvukao. A moj otac nije saznao {ta je bilo sa njegovom porodicom sve do samog kraja rata. Oni su svi u Jasenovac odvedeni, otac, majka.

Bili su odveeni iz Sarajeva?

- Da, iz Sarajeva. U Sarajevu su `iveli, gde su hrvatske usta{e vladale i odveli ih u Jasenovac. To je logor smrti u Hrvatskoj.

Oni su svi stradali?

- Oni su svi stradali u Jasenovcu.

Ko je sve stradao od porodice oca, da li znate?

- Stradali su majka i otac, Her{a i Flora. Moj deda se zvao Her{. Moj otac je imao samo jednog brata, e taj brat je ostao `iv, Artur. On je bio u ratnom zarobljeni{tvu, i on je ostao `iv. Ali bli`i i dalji rodjaci sve je to bilo odvedeno i tu stradalo, sve familije osim mog oca i mog brata koji su ostali `ivi. Moj otac zato {to je bio u Partizanima, a moj stric zato {to je bio u zarobljeni{tvu. I on je pre`iveo. Tako da kompletno gledaju}i svi su stradali ako se nisu sklanjali. Dobrovoljno i prisilno.

Vi imate jednu sestru?

- Ja imam jednu sestru od ujaka, Floru Judi} koja se isto spasila i to je jedini rod moj.

Kako se ona spasla?

- Nju je uzeo neko i krili su je. Neki prijatelji iz Beograda. Jeste. I njen otac je stradao isto, njena majka je pre`ivela i to je jedini rod koji ja imam od sve te brojne

familije. Niko nije pre`iveo osim nas, i mog brata Mi{e koji ima sada porodicu i koji je arhitekta. Tako.

A Vi, imate porodicu?

- Ja imam sina i }erku. Sin mi zavr{ava elektrotehniku, }erka je ne{to mladja, ona studira Fakultet likovnih umetnosti i psihologiju i istoriju.

Istovremeno?

- Da. Istovremeno.

Kako se odvijali va{e {kolovanje i `ivot kao mladi}a u Beogradu?

- Pa znate {ta, dosta normalno, obzirom na ove okolnosti mislim da je to bilo dosta normalno, nije bilo nikakvih posebnih problema. Nisam ~ak imao nekih velikih trauma, jer sam ipak sa roditeljima bio i se}am se tako nekih do`ivljaja, događaja koje sam ispri~ao pa sam rano po~eo da pi{em, nekako sam se opredelio za literaturu, da pi{em. I prvi moji radovi su bili opisi ovih do`ivljaja o kojima sam ne{to i rekao. Prvi moj literarni radovi de~a~ki i omladinski. Dobijao sam neke nagrade na konkursu Savezna jevrejskih op{tina Jugoslavije i to je opredelilo moj kasniji put tako da sam sada istovremeno profesor fakulteta ali u knji`evnik. Moja prva vokacija je knji`evnik. Imam objavljene tri zbirke pripovedaka, jedan roman, vi{e televizijskih drama, vi{e scenarija, dobijao sam razne nagrade od Andri}eve nagrade koja se dodeljuje za najbolju knjigu pri~a godine do nagrade "Prosvete" velikog izdava~kog preduze}a, nagrade Branko Jopi} itd. I eto, bavim se time, pi{em, ali moje sada{nje pisanje nije vezano neposredno za ta ratna se}anja, ono vi{e ide u nekim drugim pravcima. Ali mislim da su događanja iz ranog detinjstva i te kako uslovlila i tematiku onoga {to ja pi{em i sve to, mada nije neposredno vezano.

Ka`ite mi da li ste kao omladinac bili aktivni u jevrejskoj op{tini, u jevrejskim omladinskim organizacijama?

- Pa, bio sam aktivan na kulturnom planu, kao neko ko je saradjivao u omladinskom ~asopisu, koji se zove "Kadima". Zato {to su tu saradjivali neki moji prijatelji koji su me uveli u to.

Ko je bio osniva~ "Kadime"?

- Jedan od osniva~a je bio Danilo Ki{, poznati na{ pisac, jedan od najzna~ajnijih srpskih, jugoslovenskih i jevrejskih pisaca sa ovoga tla, danas, sigurno jedan od najzna~ajnijih pisaca evropskih. On, na `alost, vi{e nije `iv, mi smo bili dobri prijatelji. U~estvovao sam na skoro svim konkursima Saveza jevrejskih op{tina Jugoslavije za knji`evne radove i gotovo sam redovno dobijao nagrade. Ti radovi su objavljivani u Jvrejskim alamanasima koji su tada izlazili tako da sam dosta zastupljen u njima. ,SadaSada sam clan `irija istog tog konkursa u Savez\u jevrejskih op{tina i poma`em kad kog mogu u radu kulturnog odbora.

Pre nego {to ste do{li na Fakultet dramskih umetnosti gde ste bili zaposleni?

- Ja sam blizu 30 godina bio zaposlen u Televiziji Beograd, bio sam prvo dramaturg, zatim urednik i na kraju odgovorni urednik dramskog programa. Zna~i da sam vodio ~itavi dramski program koji je imao svoje zna~ajne periode i bio je dosta dobar i zanimljiv. Moji problemi sa Televizijom su po~eli negde devedesetih godina sa raspadom Jugoslavije. [ta se zapravo dogodilo? Ja sam bio jedan od osniva~a nezavisnog sindikata Televizije Beograd, Radio Televizije Beograd. To je jedan od prvih nezavisnih sindikata u Srbiji i ono {to smo mi tra`ili to je bilo da se mora po{tovati profesionalni kodeks novinara. Profesionalni kodeks novinara. Za{to smo mi to tra`ili. Zato {to u to vreme devedesetih godina uo~i raspada Jugoslavije do{lo je na raznim stranama do pojave nacionalizma, a mislim da i kod nas isto tako, i taj nacionalizam narastao, a Televizija je postala sredstvo masovne propagande. Vr{ena je ~ak i ratna propaganda, nacionalisti~ka propaganda, rasna propaganda. Mi smo jednostavno zahtevali da se to ne radi, jer smo videli, naslu}ivali ~emu to vodi a to je uostalom zabranjeno profesionalnim kodeksom. Rezultat svega toga je bio da je ~itav na{ Izvr{ni odbor, da smo nas petnaestoro bili uklonjeni sa televizije. Bilo nam je zabranjeno da ulazimo u zgrade Radio Televizije. Mi se do dan-danas sudimo. Sve sudske presude su dosad bile u na{u korist ali jo{ nijedna nije postala izvr{na. Tako da je to bio deo jednog ambijenta, jedne situacije koja je dosta slo`ene, ali koja se mo`e lako objasniti time, ~ini mi se, {to je do{lo do sloma komunizma. Poslednji ostaci komunizma sa Berlinskim zidom su pali, u Rumuniji je komunizam sru{en, mi smo imali jednu vlast koja je bila i ostala komunisti~ka, i onda su oni vide}i da se komunizam svuda raspada onda su po~eli prvo da igraju a da bi sa~uvali vlast Igrali su

na kartu toga da je to nastavak borbe protiv fa{izma. Pa je onda Jugoslovenska narodna armija dobila zadatak da zemlju sa~uva od ostataka fasizma, da se na drugim stranama razvija fa{izam pa kada je to postalo neuverljivo onda su rekli da je to borba za o~uvanje srpskih teritorija. Onda se ta Jugoslovenska armija, umesto da bude onaj element ona snaga koja }e sa~uvati Jugoslaviju do trenutka kada se dogovore predstavnici republika - ho}e li nezavisne dr`ave ili ho}e konfederaciju - ne oni nisu to uradili nego su se pretvorili u srpsku vojsku a to je zapravo bio raspad Jugoslovenske Armije. Svi oni koji nisu bili Srbi iza{li su iz te vojske, niz manipulacija, tako da je Srbija na neki na~in bila uvu~ena i priotiv svoje volje. I mo`e se re}i da je zahvaljuju}i tome {to je Jugoslovenska narodna armija bila pod nadzorom ove vlasti koja je bila I ostala komunisti~ka, Milo{evi}eva, da je zapravo do{lo do toga da je do{lo do jednog stra{nog, velikog rata gde je jedina prava oru`ana sila bila ovde u Srbiji. I ona je bila stavljena u sluzbu interesa o~uvanja vlasti a pod firmom borbe za nacionalne interese. To je rezultiralo na kraju katastrofom koja je zadesila Srbiju, ekonomskom katastrofom, nacionalnom katastrofom i na kraju ogromnim brojem izbeglica i time da zapravo Srba vi{e nema tamo gde ih je uvek bilo. Mislim da je to jedna u`asna posledica jedne ogromne manipulacije koja je izvedena, a ~ak je bilo i tendencija da se zbog svega toga proglasi neka vrsta kolektivne krivice srpskom narodu za sve to {to se dogodilo. Medjutim, ja sam oduvek govorio, od prvog trenutka, da ovo {to se dogodilo da je to stvar jedne elite, jedne odredjene vlasti koja apsolutno nije mislila na pravi nacionalni interes i danas je ta situacija da mi moramo da stalno obja{njavamo da kolektivne krivice nema. Postoji samo krivica pojedinaca. Ali ti pojedinci koji su krivi moraju da odgovaraju, ako su zlo~inci moraju i}i pred Ha{ki sud, ako su krivi zbog pogre{nih politi~kih procena oni moraju da odu sa vlasti. Medjutim, problem je {to se tu nije ni{ta promenilo. Iako smo mi imali demonstracije dugotrajne, tromese~ne, sve u poku{aju da se na neki na~in izvu~emno iz ove te{ke situacije, na`alost, imamo jedan odredjeni status quo politi~ki tako da tu pravih promena nema.

Mislite li da prema tome srpski narod ne mo`e da se krivi? Da li oni zaslu`uju sve te sankcije i ta u`asna ekonomska uni{tavanja?

- Znate {ta, ja sam od po~etka govorio, a ka`em i sada ja se sla`em sa Habarmasom, nema~kim filozofom, koji ka`e da postoji samo kolektivna odgovornost. Mo`da se mo`e govoriti o kolektivnoj odgovornosti ali to je moralna kategorija a ne

sudska. Moralna kategorija: zašto smo ili zašto su birali ove rukovodioce, ove političare tri puta na vlast. To je odgovornost. To je odgovornost ljudi koji biraju. Ali kolektivne krivice ne može biti. Ja mislim da nema kolektivne krivice ni hrvatskog naroda ni srpskog naroda, jer ako bi bilo kolektivne krivice onda to vodi jednostavnom lancu osвета, genocida, pozivanja na proćlost. Moraju odgovarati ljudi koji su bili krivi. Verovatno je problem to što ni u Drugom svetskom ratu nisu odgovarali ljudi koji su bili krivi. Mnoge krivice su zataćkane. Sada se isto to događja da zapravo pravi krivci još nisu odgovarali. Dok se to ne učini uvek biće problema i neće se moći na ovim prostorima nićta srediti kako treba.

Sad ste pomenuli Hrvate. Mislite li da je krivica za ovu tragediju samo zbog toga što je birokratska komunistička elita u Srbiji htela da zadrći vlast pa je igrala na kartu nacionalizma ili ima i odgovornosti sličnih u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni?

- Naravno da je nacionalizma bilo svuda i da je on ili potencijalno ili otvoreni nacionalizam. Medjutim, ono što rekao ponavljam - da je jedina orućana sila bila ovde i da je bila je pod kontrolom naće komunističke vlasti koja se posle predstavljala da zastupa srpske interese. Tu je bio problem i to je bila jedina orućana sila. Kako su stvari razvijale svi su se naorućavali. I na kraju se evo ova ćitava prića zavrćava time da nema ni pobedjenih da nema ni pobednika da ima samo rućevina, ima samo mrtvih, ima samo izbeglica, a niko se ne može podićiti time da nije ćinio zloćine.

Zar nije jedna sila na primer naorućavala Hrvate ili Muslimane? To je jedna vrlo jaka materijalna vojna sila i na kraju krajeva ta hrvatska nacionalistićka elita je ispala .....

- Radi se o tome, od početka je jasno da bez demokratizacije u Srbiji nema demokratizacije ni u ostalim područjima. Sve je to medjusobno povezano. Srbi su najbrojniji narod i oduvek je zavisilo od situacije u Srbiji kakva će biti situacija u ostalim delovima Jugoslavije. To je neka moja procena. Da je sve to na neki način medjusobno povezano. Meni se ćini to bitnim u početku rata, u to sam siguran. Muslimani su apsolutno bili zatećeni. Naći Muslimani koji su ćiveli ovde na ovim prostorima oni nisu znali ćta je mudćahedin. Sada imate mudćahedine. Ali oni nisu znali ćta su mudćahedini. Kada je ovaj rat počeo nije bilo ni toliko ćetnika ni toliko ustaća. Odjedanput se stvorio ogroman broj ćetnika i ustaća, danas se ljudi ponose ćto su ćetnici, ćto su mudćahedini. Ta mrćnja se razvila takvo da insistiranje na

zajedni~kom `ivotu je nemogu}e. Sve se radilo da se taj zajedni~ki `ivog razbije pa je zaista zajedni~ki `ivot postao nemogu}. A s druge strane, vi nemo`ete ovde na ovim prostorima `iveti ako ne `ivite zajedno. U Srbiji 33 odsto stanovnika Srbije nisu etni~ki Srbi. Zna~i da ta teza da se ne mo`e `iveti zajedno najvi{e {teti Srbiji. Mi danas imamo tu situaciju da je Hrvatska mnogo vi{e etni~ki o~i{ }ena nego {to se moglo zamisliti, ali su pre toga oni koji su zastupali interese Srba ~istili te prostore od Muslimana i Hrvata. Ho}u da ka`em da je to povezano, da se tu ne mo`e na jednu stranu prevaliti krivica ali je isto tako ~injenica da je agresija, ako govorimo o nekoj agresiji, po~ela odavde upravo zahvaljuju}i toj vojnoj sili koja je nemilosrdno, koja je kao muva bez glave i{la i ru{ila, opsedala gradove Vukovar, onda Osjek, Dubrovnik, Sarajevo, Mostar itd. da bi se onda to pro{irilo, da bi svako protiv svakoga ratovao i na kraju se to vratilo na naju`asniji na~in: sa ogromnim brojem izbeglica ovde u Srbiji, sa Srbijom koja je u te`em ekonomskom polo`aju nego {to je ikada bila. Naravno, te stvari se ne mogu gledati crno-bele. Ja sam bio u grupi ljudi koja je po~ela da se suprotstavlja ovom re`imu, Milo{evi}evom re`imu, isti~u}i da to nije ne{to {to je upereno protiv Srba nego, naprotiv, da je to borba za neku drugu i druga~iju Srbiju. Mi ne `elimo takvu Srbiju nego `elimo neku druga~iju Srbiju. Kada su neki na{i prijatelji nama govorili treba ne{to uraditi da se popravi imid` Srbije u svetu, na{ jedini odgovor je bio: imid` Srbije se mo`e popraviti ako se popravi situacija u Srbiji. I mi smo to malo jasnije videli kad su bile one tromese~ne demonstracije u Beogradu proslje zime, kako se naglo po~ela popravljati slika o Srbiji jer se pokazalo da u Srbiji postoje demokratske snage, da postoji neki demokratski narod koji se suprotstavlja jednom re`imu, jednom politi~kom sistemu itd. A popravljati sliku jednog re`ima koji je narod uvalio u ovoliku bedu to je ne{to sasvim pogre{no i ne{to {to je protiv moga uverenja, onda a i sada.

Kako gledate polo`aj Jevreja ovde u Srbiji i perspektive?

- Ja sam svoje detinjstvo i svoju mladost proveo ovde i nikada nisam osetio antisemitizam, mada ako se posmatra istorijski, bilo ga je u 19. veku zbog specijalnog polo`aja Srbije, zbog borbe Srbije za samostalnost, zbog surevnjivosti srpskih i jevrejskih trgovaca, bilo je nesporazuma posebno u 19. veku {to nije istorijski jo{ dovoljno istra`eno. Medjutim, u celini gledano antisemitizma izrazitog u Srbiji nije bilo do '90. godina. Opet moram da ka`em da je taj antisemitizam koji se javio sa nacionalizmom bio surogat ~itave te situacije, to nije bila glavna stvar. I ja mogu re}i

da se ovih ~etiri-pet godina nisam se ose}ao ugro`en kao Jevrejin, ja sam se ose}ao ugro`en kao Srbin. Ali antisemitizma je vrsta nacionalizma. To je rekao profesor Vojin Dimitrijevi}, profesor Pravnog fakulteta jo{ '90. godine. Pre ili kasnije, rekao je on, mora da se stvori odredjena vrsta antisemitizma, jer su stvoreni odredjeni stereotipi preko dr`avnih medija. Na primer jedan od stereotipa je bio da postoji medjunarodna zavera protiv Srbije. Ako postoji medjunarodna zavera mora postojati neki svetski centar odakle se diriguje tom zaverom. Ko }e biti u tom svetskom centru nego Jevreji. Tako da smo mi imali jednu `estoku godinu dana, ~ak je bilo antijevrejske kampanje u dr`avnim medijima. Ona je bila dirigovana, ona je bila naru~ena. Ali mi se ~ini da nije prodrla u mase jer na{i Jevreji su dosta adaptirani, mnogi su asimilirani, a ina~e nemaju neke visoke polo`aje u politici, nemaju neku ekonomsku mo}, nema nekakvog razlog da se na njima iskaljuje bes. I nije se iskalio. Mada je bilo zahteva za oduzimanje jevrejske imovine, mada bilo je govora o tome da su Jevreji peta kolona i sve to, ali sve je to bilo deo isto tako jedne smi{ljene dr`avne politike. Medjutim, kako se i ta politika menjala posle sporazuma u Dejtonu mislim da je antisemitizam splasnuo. On se izra`avao i u nekim verbalnim nastupima pojedinih li~nosti u jednom velikom broju tekstova. [tampani su "Protokoli Sionskih Mudraca" u ovom kratkom periodu od nekoliko godina tri ili ~etiri puta, bili su grafiti na Jevrejskoj op{tini, na jevrejskim grobljima, smrt Jevrejima itd. ali se sve zadr`alo na tome. Ja mislim direktnih napada, fizi~kih napada, nekog direktnog, javnog, ugro`avanja zvani~nog nije bilo. Tako da ja jesam Jevrejin, ali ja u isto vreme govorim da sam ja i gradjanin Srbije, moja kultura je srpska kultura, ja govorim srpskim jezikom i jedino tim jezikom mogu pisati, ja sam deo srpske knji`evnosti, Jevrejin koji je deo srpske knji`evnosti. Ja nisam jedini, tu su I David Albahari, Danilo Ki{ I drugi i zato sam i ostao ovde i nisam nijednog trenutka pomi{lao da nekud odem kao neki moji prijatelji Srbi koji su oti{li ogor`eni na ovu situaciju. U nijednom trenutku nisam pomislio da odem, `eleo sam da ostanem, ovde da se borim sa svojim kolegama etni~ki srpskim Srbima, tako da ka`em, mada je to sme{no govoriti na taj na~in, ali moram tako re}i, da se borimo za neke promene. Mislio sam - ako bih ja sebe spre~io da govorim zato {to sam jevrejskog porekla - to bi bilo odmah prihvatanje da sam ja gradjanin drugog reda, da ja na mogu da govorim kao ostali. Mislim da svi od nas imaju pravo da govore, mi smo ovde svi ravnopravni gradjani i da sam se ja u toj situaciji ovih ~etiri-pet godina ose}ao ovde dobro upravo zato {to sam govorio, {to sam protestovao, {to sam pisao ono {to sam

mislio. Nisam krio svoja mi{ljenja, a imao sam podr{k}ku mnogih mojih prijatelja kao
{to sam ja njih pomagao.

(K r a j)